

М.Х. БУНГЕ - ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК РОЗБУДОВИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Блискуча науково-педагогічна й адміністративна кар'єра, визнаний інтелектуальний вплив на перебіг соціально-економічного життя країни тощо викликали інтерес до постаті М.Х. Бунге як у його сучасників, так і в дослідників наступних генерацій. У дореволюційний період різні аспекти його діяльності висвітлили такі вчені, як К. Скальковський, В. Судейкін, П. Мігулін, П. Кованько, О. Білімович, Т. Локоть та ін. У радянську добу, після десятиліть забуття, його творчу спадщину почали систематично досліджувати тільки в 50—80-ті роки (П. Лященко, Й. Гіндін, О. Погребинський, В. Власенко, В. Ананьїч та ін.). Аналіз історіографії показав, що поза увагою науковців різних поколінь фактично залишився внесок М.Х. Бунге в розвиток теорії підприємництва та його практичне поширення. М.Х. Бунге спеціальної монографії з теорії і практики підприємництва не написав, але як основні, так і другорядні питання цієї проблематики знайшли ґрунтовне відображення в його численних наукових працях, публіцистиці доповідних записках. Майже в кожній з них він намагався привернути увагу

сучасників до стану вітчизняного підприємництва, обґрунтував нові підходи до його організації і розвитку. І досі не втратило свого теоретично-практичного значення його трактування призначення таких ключових суб'єктів господарювання, як підприємець, капіталіст, організатор виробництва. На його думку, на відміну від створення простих форм підприємництва, процес створення акціонерних товариств мали очолити спеціально підготовлені фахівці-організатори, відомі своїм економічним досвідом, здатністю виконувати задумане. М. Бунге писав: «Вони мають бути знавцями грошового і кредитного ринку...; знавцями щодо адміністративної частини, тобто відмінними організаторами; нарешті, знавцями, безпомилковими у виборі виконавців — техніків. Знайти усі ці якості в капіталістах, які не займаються промисловістю, навіть у купцях, які мають певне коло діяльності, не тільки складно, а й часто майже неможливо. Ось чому для випуску акцій, улаштування підприємства, для підшукування техніків — необхідні свого роду банкіри, фахівці»¹.

Разом з тим, слід зазначити, що М.Х. Бунге не тішився надією на швидке зростання кадрового складу як складних, так і простих форм вітчизняного підприємництва. За його даними, в Російській імперії (за винятком Царства Польського і Фінляндії) у 1865 р. нараховувалося всього 4,5 млн міських мешканців, що становило 6,7 % усіх її жителів. Основну ж частину населення становили 53 млн селян (79 %)². Виходячи із цих цифр та власного поділу станів (відмінного від офіційного), М.Х. Бунге дав таку безсторонню характеристику міського населення: «Міські стани складаються в Росії із почесних громадян, купців, міщан і цехових. Міський стан не утворив у Росії політичного елементу,

¹ *Бунге Н.* Значение промышленных товариществ и условия их распространения. — Ч. 2. — СПб., 1858. — С. 40.

² *Курс статистики, составленный в 1864—65 учебном году для студентов Императ. Ун-та Св. Владимира проф. Н.Х. Бунге.* — Вып. I. — К., 1865. — С. 72.

котрий існував на Заході під назвою середнього стану (Bürgerthum, bourgeoisie). Спроба створити в Росії середній стан (почесне громадянство) були марними...”³.

У зв’язку з відсутністю в країні економічно і політично потужних міських станів, широкого і впливового прошарку підприємців, омертвляння або непродуктивне використання поміщицького капіталу, всебічне безправ’я багатомільйонного селянства тощо, М.Х. Бунге ще на початку 50-х років XIX ст. запропонував розширити інвестиційні можливості Росії на основі розвитку кредитних відносин. У своїй першій великій роботі “Теорія кредиту” (1852) він зазначав: “Дрібні капітали, що знаходяться в руках окремих осіб, звичайно бувають безсилі, слабкі. Банк нагромаджує їх у великі маси, приймаючи у вигляді дрібних вкладів і роблячи великі позички. Промислові товариства досягають тієї самої мети за допомогою випуску акцій, держава — випуску облігацій. Таким чином зосереджуються величезні кошти, якими зумовлюється виконання великих загальнокорисних починань... Залізниця, канали, громадські будівлі, пароплавство, успіхи торгівлі і мануфактури... — зобов’язані, головним чином, своїм існуванням кредиту. Ці господарські заклади, що мають суспільний характер, навіть тоді, коли вони засновані приватними особами, повинні розглядатися не тільки як прибуткова спекуляція, а і як починання, що сприяють добробуту цілої держави”⁴. На нашу думку, ця теза є визначальною для розуміння поглядів і дій М.Х. Бунге щодо розбудови матеріальної складової підприємницького середовища і розвитку банківсько-кредитної діяльності як одного із найбільш перспективних напрямів підприємництва. У тезі стверджується право на заняття нею не тільки за російською державою, яка на середину XIX ст. фактично монополізувала кредитну справу, а й за приватними особа-

³ Курс статистики, составленный в 1864—65 учебном году для студентов Императ. Ун-та Св. Владимира проф. Н.Х. Бунге. — Вып. I. — К., 1865. — С. 71.

⁴ Бунге Н. Теория кредита. Сочинение. — К., 1852. — С. 138.

ми, за акціонерними товариствами. Останнє прямо суперечило урядовій політиці, спрямованій на недопущення появи численних приватних акціонерних кредитно-банківських та інших установ. У зв'язку з цим М.Х. Бунге розглядає можливість застосування спрощених форм кредиту для поширення простих форм підприємництва. Виходячи з позитивного вітчизняного досвіду він доводив, що надання кредиту, з нематеріальною гарантією, тобто кредиту гарантованого тільки працею, і стане найважливішим фактором масового утворення власної справи представниками незможних класів народу — ремісниками, селянами.

В аграрному секторі, на думку М.Х. Бунге, подібну роль повинен був відіграти іпотечний кредит. Він прийшов до цього висновку попри те, що реальними клієнтами вітчизняних іпотечних закладів були майже виключно поміщики, які брали позички під заклад своїх маєтків, і часто-густо їх не повертали. Селяни ж (як кріпаки, так і вільні) були фактично позбавлені права брати участь в іпотечних операціях. На його висновок не вплинула й позиція тих економістів (Нобак, Жосо та ін.), які стверджували, що створення іпотечних банків веде до збільшення боргу, який лежав на маєтках, до розтрати капіталу і купівлі земель для спекулятивних оборудок. З цього приводу він зазначав: “Збільшення боргів при квітучому стані народного господарства вказує на прирощення продуктивних витрат; розтрата капіталів не становить провини кредиту, а спекулятивні купівлі слугують для переходу маєтків в руки людей підприємливих, котрі розраховують привести їх в кращий стан, або ж повернути в ощадну касу, вбираючи доходи, що утворювалися раніше на безпосереднє задоволення потреб”⁴. Разом з тим, майбутнє іпотечного кредиту, а отже і сільськогосподарства в цілому він однозначно пов'язував із селянськими господарствами, а не з деградуючим поміщицьким землеволодінням і землекористуванням. “Іпотечний

⁴ *Бунге Н.* Значение промышленных товариществ и условия их распространения. — Ч. 2. — СПб., 1858. — С. 23.

кредит, — писав М.Х. Бунге, — досягає суспільного значення тоді, коли він проникає в дрібні селянські господарства”⁵.

Проблема розбудови підприємницького середовища і комерційного підприємства в цілому залишалася в центрі наукових і практичних інтересів М.Х. Бунге протягом 50—90-х років. На основі досягнень вітчизняної економічної теорії, критичного запозичення зарубіжного досвіду ним було висунуто низку оригінальних ідей і практичних рекомендацій щодо їх реалізації. Частково вони були оприлюднені в таких його публікаціях: “Значение промышленных товариществ и условия их распространения” (1857 і 1858); “Акционерные земледельческие предприятия” (1858); “Политико-экономическое обозрение 1855—1857 годов. I. Железные дороги земного шара” (1858); “Восстановление металлургического обращения” (1859); “Преобразование русских банков” (1859); “О современном положении денежной и банковской системы в России” (1866); “Общество взаимного кредита” (1867); “В ожидании железных дорог” (1867); “Товарные склады и варранты” (1871) тощо.

Типовим прикладом поєднання суворої науковості викладу і водночас його доступності для широкого загалу є невелика робота М.Х. Бунге “В ожидании железных дорог”. У ній навмисно пов’язано проблему розвитку транспортної інфраструктури з проблемою заснування приватних банків. Виходячи з того, що залізниці полегшать закупівлю і збут товарів українського виробництва, російських мануфактурних товарів, інтенсифікують експортно-імпортні операції, М.Х. Бунге прогнозує таке значне зростання грошового обігу, з яким наявні нечисленні контори Держбанку не упораються. У зв’язку з цим він запропонував стати на шлях утворення мережі приватних банків та товарних складів і організувати насамперед їх спільну роботу. Необхідність заснування здебільшого приватних кредитних установ було

⁵ Бунге Н. Значение промышленных товариществ и условия их распространения. — Ч. 2. — СПб., 1858. — С. 24.

аргументовано таким чином: “Утворення приватного банку становить у теперішній час дуже відчутну потребу... У числі комерційних операцій є багато таких, котрі завжди будуть чужі закладу урядовому — конторі державного банку, є багато таких, котрі потребують менш суворих формальностей, торговельної спритності та інших умов, абсолютно не сумісних з діяльністю державного кредитного закладу”⁶.

У 1871 р. розбудові транспортної інфраструктури, а також акціонерному підприємництву М.Х. Бунге присвятив нову роботу “Товарные склады и варранты”. У ній він констатує, що, як і раніше, питання будівництва і організації роботи товарних складів залишилося нерозв’язаним. У зв’язку з цим ним підтримується ідея заснування спеціальних акціонерних товариств, котрі б займалися реалізацією проєктів складів, призначених для збереження товарів, їх страхування, очищення митом, видачі позик під варанти (заставні свідоцтва на складений товар). На його думку, такі склади стали б центрами гуртової торгівлі, полегшили б користування кредитом за допомогою варантів і привели б до установа правильного публічного продажу (аукціонів)⁷.

У центрі уваги М.Х. Бунге постійно перебувало також залізничне будівництво, що зростало швидкими темпами. Якщо за період 1851—1860 рр. у царській Росії було збудовано і відкрито залізниць протяжністю 1024 версти (в тому числі приватними товариствами — 513 верст), то за період 1861—1900 рр. — вже 46 138 верст, з них приватними товариствами — 32 161 верста (69,7 %) ⁸. Наведені дані свідчать про правильність теоретичних передбачень і практичного курсу М.Х. Бунге на створення потужних приватних акціонерних товариств (у даному випадку — залізничних). Разом з тим, слід зазначити, що він чудово бачив не тільки пози-

⁶ Бунге Н. В ожидании железных дорог. — К., 1867. — С. 2.

⁷ Бунге Н. Товарные склады и варранты. — К., 1871. — С. 2—3.

⁸ Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. — СПб.: БЛИЦ, 1995. — С. 109.

тивні результати їх діяльності, а і їх серйозні вади. Критична їх оцінка і спричинила певну еволюцію в його поглядах на роль і значення приватнопідприємницьких засад в організації залізничного будівництва. Так, якщо в 50—70-х роках XIX ст. М.Х. Бунге беззастережно підтримував його здійснення силами приватних компаній, то у 80-х роках, у зв'язку з утворенням великої заборгованості приватних залізниць державі, зловживаннями залізничної олігархії тощо, він підтримав ідею викупу приватних залізниць державою та відновлення масштабного казенного залізничного будівництва.

Одержавши в 1881 р. посаду міністра фінансів, М.Х. Бунге бере курс на послідовне покращення фінансової системи, яка перестала відповідати новим вимогам. Аналіз програми реформ показує, що її ідеологія далеко виходила за межі суто фінансових питань, що вона багато в чому була спрямована й на розбудову підприємницького середовища. Зокрема, цьому посприяли здійснена податкова реформа і частково незавершена грошова реформа, організація доступного незаможним класам державного кредиту, протекціоністські заходи держави щодо захисту вітчизняного виробника тощо. Так, у ході податкової реформи було поетапно знижено викупні платежі селян (1881—1883 рр.) і відмінено архаїчну подушну подать (1883—1886 рр.), що уможливило перехід певної частини селян до лав підприємців-аграріїв.

Значне зменшення ресурсів державної скарбниці було компенсовано також шляхом залучення до оподаткування інших, більш заможних класів і верств населення, які до того часу прямо не оподатковувалися, або оподатковувалися недостатньо. Державою було збільшено акцизи, гербовий збір, підвищено поземельний податок і ставки податку на нерухоме майно в містах, встановлено податок на золото-промисловість, додатковий збір із торговельно-промислових підприємств, 5-відсотковий податок на грошові капітали.

Розвитку підприємливості селян максимально сприяла також організація в 1883 р. Селянського поземельного банку, який став надавати їм довгостроковий кредит. За пер-

вісним його статутом позики видавалися готівкою на строки 24,5 і 34,5 року сільським громадам, товариствам і окремим господарям. З 1894 р. короткостроковий кредит став надавати селянам Державний банк. Певній активізації підприємницької діяльності поміщиків сприяло відкриття в 1885 р. Дворянського банку, який став надавати їм позики на пільгових умовах. Поряд із державним кредитом продовжував розвиватися і комерційний. Якщо в 1870 р. у Російській імперії функціонувало 6 акціонерних банків комерційного кредиту (з капіталом в 15,7 млн крб), то в 1895 р. — вже 34 банки (з капіталом в 175,5 млн крб)⁹.

Таким чином, наведені дані беззастережно свідчать, що як науковець М.Х. Бунге теоретично обґрунтовував нагальну необхідність розбудови в країні сприятливого підприємницького середовища, показав найбільш ефективні і перспективні напрямки розвитку приватного акціонерного підприємництва, а як прагматично налаштований державний діяч вищого рангу — підвів під свої наукові ідеї і практичні рекомендації відповідну законодавчу базу і, спираючись на свої великі повноваження, повністю або частково втілював їх у життя. Завдяки його зусиллям в Росії і Україні було створено більш-менш сприятливе середовище для розвитку як приватного, так і державного підприємництва.

Р.Д. Толстов, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник Об'єднаного
інституту економіки НАН України

⁹ *Брандт Б.Ф.* Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и России (1900—1902 г.). — Ч. 2: Торгово-промышленный кризис в России. — СПб., 1902. — С. 23.